

खण्ड-क

M.M: 85

(अपठित-अवबोधनम्)

1. अधोलिखित अनुच्छेद को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर अनुच्छेद पर आधारित दीजिए -

शीघ्रमेव सः कालः आयातः। भारते ब्रिटिश युवराजः आगच्छत्। शासनेन तस्य स्वागताय यत् आयोजनं कृतम् तस्य बहिष्काराय देशवासिनः निश्चयः कृतः। वाराणस्यां 'क्वीन्स कॉलेज' इति नाम्ना ख्यातस्य संस्कृत महाविद्यालयस्य प्रांगणे आयोजिते बहिष्कार कार्यक्रमे आन्दोलनं कुर्वाणः आजादः अल्पवयस्कः अपि निगृहीतः। कतिपय दिनान्तरं च सः न्यायालयं आनीतः। न्यायाधीशः तं पञ्चदशवर्षकल्पं बालकमपि तथा विधोत्तरदानेन उद्दण्डं ज्ञात्वा क्रूरं दण्डं श्रावयन उक्तवान्-पञ्चदशवारं वेत्रदण्डेनैनं ताडयित्वा कारागारात् निष्कासयेति।

- (i) एक पद में उत्तर दीजिए -

(क) भारते कः आगच्छत् ?

उत्तर ब्रिटिश युवराजः

(ख) कतिपय दिनान्तरं कः न्यायालयं आनीतः ?

उत्तर आजादः

- (ii) पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए -

शासनेन कस्य आगमनस्य स्वागताय आयोजनं कृतम् ?

उत्तर शासनेन ब्रिटिशयुवराजः आगमनस्य स्वागताय आयोजनं कृतम्

- (iii) निर्देशानुसार उत्तर दीजिए -

(क) भारते ब्रिटिशयुवराजः आगच्छत्। इस वाक्य में क्रियापद छांटिए।

उत्तर आगच्छत्

(ख) 'वाराणस्याम्' इस पद में किस विभक्ति व शब्द का प्रयोग हुआ है।

5

उत्तर सप्तमी विभक्ति वाराणसी शब्द

2. अधोलिखित गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए -

भारतवर्षे बहूनि दर्शनीयानि तीर्थस्थानानि सन्ति । यानि दृष्ट्वा जीवनं पवित्रं भवति । मनः च प्रसन्नं भवति । तेषु एव तीर्थस्थानेषु एकं तीर्थस्थानास्ति कन्याकुमारी । इदं तीर्थस्थानं भारतस्य दक्षिणे कोणे विराजते । देव्याः कन्या-कुमार्याः सान्निध्येन पावनमिदं तीर्थस्थानम् । अरबसागर हिन्दमहासागराभ्यां परिवृतं स्थानमिदं प्राकृतिक सौन्दर्यपरिपूर्णं वर्तते । तत्र स्थित्वा सूर्योदयस्य सूर्यास्तस्य च दृश्यं द्रष्टुं सुकरं भवति । पूर्णिमायां तिथौ तु सायं पूर्वस्यां दिशि चन्द्रोदयः पश्चिमायां च सूर्यास्तं युगपदेव अवलोक्यते । तत्र पर्यटितुं क्रीडितुं वा विस्तृतं समुद्रतटं वर्तते ।

(i) उपर लिखित गद्यांश को पढ़कर संस्कृत में एक तिहाई शब्दों में सार लिखिए । 4

उत्तर भारते बहूनि दर्शनीयानि पावनानि च तीर्थस्थानानि सन्ति । तेषु कन्याकुमारी एकं तीर्थस्थानम् । इदम् अरब हिन्दमहासागराभ्यां परिवृतम् भारतस्य दक्षिणे कोणे विराजते । देव्याः कन्याः कुमार्याः सान्निध्येन पावनमिदं तीर्थस्थानम् । अत्र पूर्णिमायां तिथौ सूर्यास्तं चन्द्रोदयं च युगपद द्रष्टुम् शक्यते । तत्र पर्यटनाय खेलनाय च विस्तृतः समुद्रतटः विद्यते ।

(ii) कस्याः देव्याः सान्निध्येन पावनमिदं तीर्थस्थानम् ? (पूर्णावाक्य में उत्तर लिखें) 1

उत्तर देव्याः कन्या- कुमार्याः सान्निध्येन पावनमिदं तीर्थस्थानम् ।

(ख) भारतवर्षे बहूनि दर्शनीयानि कानि सन्ति ? (एक पद में उत्तर दीजिए) 1

उत्तर तीर्थस्थानानि

(iii) गद्यांश का उचित शीर्षक लिखिए । 2

उत्तर कन्याकुमारी

खण्ड-ख
(रचनात्मकम् कार्यम्)

3. मञ्जूषा में दिए गए शब्दों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करते हुए,
मित्र के प्रति जन्मदिवस विषयक पत्र लिखिए -

आनन्दं, शुभकामना, दृष्ट्वा, नम्रस्कार, विहाय, परस्परं, मानितः, तथापि,
जन्मदिवसोत्सवस्य, प्रियमित्र

प्रियमित्र मोहित।

सस्नेहं नम्रस्कार

यद्यपि वार्षिक परीक्षायां व्यस्ततया भवता मम जन्मदिवसोत्सवस्य आनन्दः न
लब्धः। तथापि आशासे यत् तस्य वर्णनं पठित्वा भवान् कमपि आनन्दं
अवश्यमेव लप्स्यते। केककृन्तनस्य आधुनिकरीतिं विहाय यज्ञहोमादिकस्य
भारतीय सरणिम् अनुसृत्य अयं उत्सवः मानितः। पुरोहित महोदयेन
आशीर्वचसा ममोपरि सर्वेषां आगन्तुकानां पक्षतः शुभकामना प्रदत्ता। तदनन्तरं
हास्यरसपूर्ण एकलाभिनयं दृष्ट्वा सर्वे आनन्दं अन्वभवन्। इत्यलम्।
विस्तरेण तु परस्परं मिलित्वा बोधयिष्यामि।

भवदीय मित्रम्,

महेशः।

4. मञ्जूषा में प्रदत्त शब्दों की सहायता से संवाद पूर्ति करें।

दुष्ट बुद्धिम्, कृषकस्य, विषधरं, प्रच्छन्नभाग्यस्य, साधुवृत्तिम्, बुद्धिमती,
अश्वत्थमूले, सर्पः, कर्मपुरनाम्निनगरे, दुष्टबुद्धिम्।

- रामः - प्रच्छन्नभाग्यः कुत्र अवसत् ?
कृष्णः - कर्मपुरनाम्निनगरे ।
रामः - प्रच्छन्नभाग्यः कं पापमार्गं त्यक्तुम् अकथयत् ?
कृष्णः - दुष्टबुद्धिम् ।
रामः - पत्न्यापरामर्शेण सः कस्य क्षेत्रे कार्यं कर्तुं प्रारभत् ?
कृष्णः - कृषकस्य ।
रामः - सुवर्णपूरितः कलशः कस्य वृक्षस्य मूले स्थितः आसीत् ?
कृष्णः - अश्वत्थमूले ।
रामः - पतितात् कलशात् कः निस्सृतः ?
कृष्णः - सर्पः ।
रामः - सर्पः कं दष्टवान् ?
कृष्णः - दुष्ट बुद्धिम् ।
रामः - नरः कीदृशीं वृत्तिं समाचरेत् ?
कृष्णः - साधुवृत्तिम् ।
रामः - दुष्टबुद्धि 'कलशं' कस्य गृहे अपातयत् ?
कृष्णः - प्रच्छन्नभाग्यस्य ।
रामः - प्रच्छन्नभाग्यस्य पत्नी कीदृशी आसीत् ?
कृष्णः - बुद्धिमती ।
रामः - दुष्टबुद्धिः कलशे कं अपश्यत् ?
कृष्णः - विषधरं ।

5. किसी एक विषय पर संस्कृत में निबंध लिखें -

7

दीपावली

उत्तरम्—

- (i) दीपावली हिन्दूनां प्रमुखः उत्सवः अस्ति।
- (ii) अयं हि कार्तिकमासस्य अमावस्यायां मान्यते।
- (iii) रात्रौ सर्वत्र जनाः दीपप्रज्वालनं कुर्वन्ति।
- (iv) आस्फोटकानां ध्वनिः कर्णौ कम्पयति।
- (v) जनाः मिष्टान्नानि वितरन्ति।

उत्तरम्—

अस्माकं प्रदेशः

- (i) अस्माकं प्रदेशस्य नाम हिमाचलप्रदेशः अस्ति।
- (ii) अस्य विशालाः पर्वताः, विस्तृताः वनप्रदेशाः, प्रकृतिसौन्दर्यं पर्यटनस्थलानि च सर्वेषां मनांसि हरन्ति।
- (iii) सर्वे हिमाचलवासिनः परस्परं शान्तिपूर्वकं वसन्ति।
- (iv) अत्रत्याः प्रमुखाः व्यवसायाः कृषिः, पशुपालनं, फलोद्योगः, वस्त्रोद्योगः च सन्ति।
- (v) अत्र स्थाने-स्थाने देवानां मन्दिराणि शोभन्ते। अतः एव हिमाचलप्रदेशः देवभूमिः अपि कथ्यते।

मम मित्रम्

उत्तरम्—

- (i) अभिनवः मम प्रियं मित्रम् अस्ति।
- (ii) तस्य पिता प्राध्यापकः अस्ति।
- (iii) सः पठने निपुणः अनुशासनप्रियः च अस्ति।
- (iv) सः सदा सत्यं प्रियं च वदति।
- (v) सर्वे गुरवः तस्मिन् स्निहयन्ति।

खण्ड-ग

(अनुप्रयुक्त व्याकरणम्)

6. किन्हीं तीन पदों में सन्धि अथवा सन्धिच्छेद कीजिए - 3

देवालयः = देव + आलयः

गै + अकः = गायकः

सु + आगतम् = स्वागतम्

यद्यपि = यदि + अपि

7. किन्हीं चार पदों में विग्रह अथवा समस्तपद बनाकर लिखिए -

(i) ग्रामं समीपे नदी वसति। (ग्रामस्य समीपे)

(ii) सः न सत्यम् न वदति। (असत्यम्)

(iii) रामः मृगस्य पश्चात् धावति। (अनुमृगम्)

(iv) वस्त्रपूतं जलं पिब। (वस्त्रेणपूतं)

(v) दशाननं रामस्य शत्रुः आसीत् (दश आननानि यस्यसः) 2

8. अधोलिखित वाक्यों में कोष्ठक में दी हुई धातुओं के साथ प्रत्यय लगाकर अथवा प्रत्ययों को अलग करके रिक्त स्थान पूर्ति कीजिए - 5

(i) अत्र धार्मिक उत्सवः अस्ति। (धर्म + ठक्)

(ii) इयं छात्रा अतीव चञ्चल + टाप् अस्ति। (चञ्चला)

(iii) श्रीमती रमा दीपं प्रज्वालयति। (श्रीमत् + डीप्)

(iv) त्वया असत्यं न वद + तव्यम्। (वदितव्यम्)

(v) नमन्ति फलिनः वृक्षाः। (फल + इन्)

9. मञ्जूषा में दिए अव्यय शब्दों की सहायता से रिक्त स्थान पूर्ति कीजिए - 5

ननु, उच्चैः, यदा, तत्र, इव, तावत्, इति, मा, अपि, श्वः

- (i) यावत् मार्जारः प्रविशति तावत् मूषकाः पलायिताः।
(ii) यदा भानुः उदेति तदा तमः नश्यति।
(iii) अत्र कः अपि मानवः न अस्ति।
(iv) ननु आवां मित्रे स्वः।
(v) भगवद्गीता उपदिशति, कर्मणि एव अधिकारः ते मा फलेषु कदाचन।
(vi) यत्र कमलानि तत्र भ्रमराः।
(vii) अहं चलचित्रं द्रष्टुं श्वः गमिष्यामि।
(viii) कोलाहलं श्रुत्वा सिंहः उच्चैः गर्जति।
(ix) देवस्य आलयः देवालयः इति कथ्यते।
(x) चरणं कमलं इव।

10. निम्नलिखित में से किन्हीं तीन वाक्यों का वाच्य परिवर्तन कीजिए - 3

(i) मोहनेन पत्रं लिख्यते।

उत्तर मोहनः पत्रं लिखति।

(ii) सा धावति।

उत्तर तया धाव्यते।

(iii) सारिकया गीता पठ्यते।

उत्तर सारिका गीतां पठति।

(iv) देवः वनं गच्छति।

उत्तर देवेन वनं गम्यते।

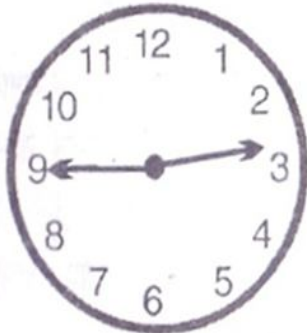
11. घटिका चित्रकी सहायता से अंकों के स्थान पर संस्कृत में शब्दों में समय लिखिए - 4

9: 30

10: 15

2: 45

11: 00

अथवा

निम्नलिखित में से किन्हीं चार पदों का पद परिचय दीजिए -
अभवत्, यूयम्, ताः, पिबन्तु, फलानि, सेवन्ते।

1. अभवत् – भू धातु लङ् लकार , प्रथम पुरुष , एकवचन
2. यूयम् – युष्मद् , प्रथमा विभक्ति , बहुवचन
3. ताः – तद् शब्द , स्त्रीलिंग , प्रथमा विभक्ति , बहुवचन
4. पिबन्तु – पिब् धातु , लोट् लकार , प्रथम पुरुष , बहुवचन
5. फलानि – फल , नपुसंकलिंग , प्रथम पुरुष , बहुवचन
6. सेवन्ते – सेव् धातु , लट् लकार , प्रथम पुरुष , बहुवचन

12. निम्नलिखित में से किन्हीं दो रिक्त स्थानों में उचित शब्द भरकर पूर्ति
उत्तर कीजिए- 2

- (i) --- द्वे --- बालिके फलानि आनयतः। (द्वौ, द्वे,)
- (ii) तस्य --- त्रयः --- भ्रातरः सन्ति। (तिस्रः, त्रीणि, त्रयः)
- (iii) मम हस्ते --- एकम् --- पुष्पं अस्ति। (एकः, एकम्, एका)

13. निम्नलिखित में से किन्हीं चार वाक्यों को शुद्ध कीजिए - 2

(i) अहं पाठं पठति।

उत्तर अहं पाठं पठामि।

(ii) कृष्णं नमः।

उत्तर कृष्णाय नमः।

(iii) तौ वनं अगच्छन्।

उत्तर तौ वनं अगच्छताम्।

(iv) लता जनकाय सह गच्छति।

उत्तर लता जनकेन सह गच्छति।

(v) ग्रामं परितः वृक्षाः सन्ति।

उत्तर ग्रामं परितः वृक्षाः सन्ति।

खण्ड-घ
(पठित-अवबोधनम्)

14. (अ) निम्नलिखित गद्यांश को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए - 5

मम कलनस्य आधारः सूर्यरेव। सूर्यस्य द्वे गती, उत्तरायणं दक्षिणायनं च। प्रत्येकं अयनस्य अवधिः षड् मासाः। भारतीयमासानां नामानि नक्षत्रनामाभिः सम्बद्धानि। पूर्णिमायां यत्र नक्षत्रं भवति तेनैव नाम्ना तस्य मासस्य नाम भवति। यथा चैत्रमासे पूर्णिमा चित्रानक्षत्रयुता भवति, अतः तस्य मासस्य नाम चैत्रः भवति।

(i) कस्य द्वे गति स्तः ? (एक पद में उत्तर दें)

उत्तर सूर्यस्य

(ii) अयनस्य अवधिः कियती विद्यते ? (एक पद में उत्तर दें)

उत्तर षड् मासाः

(iii) भारतीयमासानां नामानि कैः सम्बद्धानि ? (पूर्ण वाक्य में उत्तर दें)

उत्तर भारतीयमासानां नामानि नक्षत्रनामाभिः सम्बद्धानि।

(iv) “पूर्णिमा चित्रानक्षत्रयुता” इसमें विशेषण पद लिखें।

उत्तर चित्रानक्षत्रयुता

(v) ममकलनस्य आधारः तु सूर्यः एव। (इस वाक्य से अव्यय पद छांटकर लिखें)

उत्तर एव

(आ) निम्नलिखित श्लोक को पढ़कर प्रश्नों के उत्तर दीजिए -

क्रोधाद् भवति संमोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः।

स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशः बुद्धिनाशात् प्रणश्यति॥

(i) बुद्धिनाशात् किं संभवति ? (एक पद में उत्तर दें)

उत्तर प्रणश्यति

(ii) स्मृतिविभ्रमः कस्मात् भवति ? (एक पद में उत्तर दें)

उत्तर सम्मोहात्

(iii) बुद्धिनाशः कथं भवति ? (पूर्णवाक्य में उत्तर दें)

उत्तर स्मृतिभ्रंशाद्

(iv) बुद्धिनाशात् प्रणश्यति। (क्रियापद छांटिए)

उत्तर प्रणश्यति

(v) 'क्रोधात्' शब्द का पद परिचय दीजिए। 5

उत्तर क्रोध शब्द पंचमी विभक्ति एकवचन

(इ) अधोलिखित नाट्यांश को पढ़कर प्रश्नोत्तर लिखिए -

मयूरः - श्रूयतां श्रूयतां। मम नृत्यं तु प्रकृतेः आराधना।

पश्य ! चारुः वर्तुलचन्द्रिका-शोभितायां मम पिच्छनाम्

अपूर्वं सौन्दर्यम्। मम केकारवं श्रुत्वा कोकिलः अपि

लज्जते। मम शिरसि राजमुकुटमिव शिखां स्थापयित्वा

विधात्रा अहं एव पक्षिराजः कृतः।

कोकिल - (प्रविश्य) रे मयूर ! अलं अतिविकल्थनेन।

मधुमासे आम्रवृक्षे स्थित्वा यदा अहं पंचमस्वरेण

गायामि तदा श्रोतारः कथयन्ति -

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिक काकयोः

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काक, पिकः पिकः च॥

(i) कस्य नृत्यं प्रकृतेः आराधना ? (एक पद में उत्तर दें)

उत्तर मयूरस्य

(ii) मयूरस्य केकारवं श्रुत्वा कः लज्जते ? (एक पद में उत्तर दें)

उत्तर कोकिलः

(iii) श्रोतारः कदा कोकिलं प्रशंसन्ति ?

उत्तर मधुमासे आम्रवृक्षे स्थित्वा यदा कोकिलः

पंचमस्वरेण गायामि तदा श्रोतारः तं प्रशंसन्ति।

(iv) 'कोकिल' शब्द का पर्यायवाची शब्द लिखें।

उत्तर पिकः

(v) "अहं पंचमस्वरेण गायामि" यहां अहं शब्द किसके लिए

प्रयुक्त हुआ है ?

5

उत्तर कोकिलः

15. निम्नलिखित को यथानिर्दिष्ट कीजिए -

(क) असौ पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म। (स्नेह, दुःखी)

उत्तर स्नेह

(समानभावमयी शब्द जोड़िए)

(ख) शुद्ध शब्द चुनकर रिक्त स्थान भरें -

नृपते पुत्राः वानरैः सह क्रीडन्ति स्म। (मेघैः, वानरैः)

(ग) रेखांकित पद का प्रसंगानुसार अर्थ लिखें -

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा। (सेवा, श्रोतुमिच्छा, श्वश्रूः)

उत्तर श्रोतुमिच्छा

(घ) वर्षम्, दिनम्, मासं, पक्षम्। (सही क्रम में लिखें)

उत्तर दिनम्, पक्षम्, मासं, वर्षम्

(ङ) अधोलिखित पंक्ति का शुद्ध भावार्थ चुनकर लिखिए -

"अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते"।

(i) इदं मनः चंचलं दुःखेन निगृहीतुं शक्यम्।

(ii) चंचलमपि मनः सततं अभ्यासेन वशीकर्तुं शक्यते।

(iii) वैराग्येण मनः वशीकरोति।

उत्तर चंचलमपि मनः सततं अभ्यासेन वशीकर्तुं शक्यते।

(च) सही क्रम में लिखो - चतुर्थी, प्रतिपदा, त्रयोदशी, अष्टमी।

उत्तर प्रतिपदा, चतुर्थी, अष्टमी, त्रयोदशी

1×6=6

16. निम्नलिखित श्लोक का अन्वय रिक्त स्थान पूर्ति द्वारा कीजिए-
यः आत्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च इच्छति,
सः परेभ्यः अहितं कर्म कदापि च न कुर्यात्। 2
17. अधोलिखित वाक्यों में रेखांकित पदों को आधार मानकर चार वाक्यों का प्रश्न निर्माण कीजिए।
(क) सत्येन समं सुखं नास्ति।
उत्तर केन समं सुखं नास्ति।
(ख) शुश्रूषायाः अर्थः श्रोतुमिच्छ।
उत्तर कस्याः अर्थः श्रोतुमिच्छ।
(ग) सूर्योदये तमः नश्यति।
उत्तर सूर्योदये किम् नश्यति।
(घ) सः राजा तान् उवाच।
उत्तर सः राजा कान् उवाच।
(ङ) ज्वलन् मेषः अश्वशालां प्रविशति। 2
उत्तर ज्वलन् मेषः काम् प्रविशति।

18. अधोलिखित घटना क्रमानुसार लिखिए -

2

- उत्तर
1. (ग) नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म।
 2. (च) राजपुत्राः प्रासादे वानरैः सह अकीडन्।
 3. (ख) एको मेषः महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तद् भक्षयति।
 4. (क) एषः कलहः नूनं भवता विनाशकारणं भविष्यति।
 5. (ङ) यूथपतेः वचनं अप्रियं मत्वा कपयः प्रहसन्।
 6. (ज) मेषस्य क्षितौ प्रलुटतः तृणेषु वह्निज्वालाः समुत्थिताः।
 7. (छ) ज्वालामालाकुलाः अश्वाः प्राणत्राणाय इतस्ततः अधावन्।
 8. (घ) 'यथोचितं क्रियताम्' इति राजादेशं श्रुत्वा सर्वे कपयः भयत्रस्ताः आसन्।

19. निम्नलिखित शब्दों का सही मेल अर्थ के आधार पर कीजिए - 2

उत्तर शब्द: अर्थ:

गृहम् सदनम्

पिता जनकः

रजनी रात्रि

सूपकाराः पाचकाः